

Językowe środki wykluczania. Obraz Romów w prasie węgierskiej z perspektywy Krytycznej Analizy Dyskursu

streszczenie

Niniejsza praca ma na celu uzyskanie odpowiedzi na kilka pytań badawczych, koncentrujących się wokół relacji pomiędzy dyskursem prasowym a miejscem zajmowanym przez Romów w węgierskim społeczeństwie. Wychodząc z przyjętego w niniejszej pracy założenia, iż rola języka w kształtowaniu rzeczywistości społecznej jest istotna, oraz uznając uproszczoną na potrzeby streszczenia definicję dyskursu jako powstałego w ramach danej formacji kulturowej, utrwalonego i spójnego systemu znaczeń przekazywanego zarówno w mówionej, jak i pisanej formie języka, który nie tylko odzwierciedla rzeczywistość społeczną, lecz także ją formuje, służąc między innymi podtrzymywaniu nierówności społecznych, głównym zadaniem Autorki jest określenie rodzaju praktyk i najważniejszych cech typowych dla węgierskiego dyskursu prasowego dotyczącego mniejszości romskiej jako grupy, wokół której narosło wiele silnie zakorzenionych stereotypów oraz uprzedzeń i, zgodnie z ustaleniami Agencji Praw Podstawowych Unii Europejskiej, stanowiącej zarazem najbardziej dyskryminowaną mniejszość etniczną w Europie.

Rozwiązanie problemu integracji i dyskryminacji społeczności romskich należy do często podejmowanych tematów w socjologicznych opracowaniach naukowych, pozostając ponadto fundamentalnym zadaniem różnego rodzaju programów rządowych i unijnych. Z rezultatów badań węgierskich socjologów zajmujących się reprezentacją Romów w mediach wynika, iż nadrzędną własnością węgierskiego dyskursu prasowego jest jego wykluczający charakter, przejawiający się między innymi w silnej kategoryzacji na społeczeństwo większości i mniejszości. Poza przedstawieniem obrazu mniejszości romskiej utrwalonego w prasie węgierskiej, niniejsza praca skupia się na zbadaniu językowych środków wykluczania, czyli konkretnych sposobów użycia języka, które stawiają Romów poza obrębem węgierskiej zbiorowości społecznej.

W ten sposób rozprawa wpisuje się w nurt Krytycznej Analizy Dyskursu (KAD), interdyscyplinarnego paradygmatu badawczego wywodzącego się z lingwistyki krytycznej. W jego eklektycznym zapleczu teoretycznym stykają się teorie socjologiczne,

komunikacyjne, kognitywne i językoznawcze, jednak nadrzędnym zadaniem badaczy KAD jest rzucenie światła na nierówne relacje społeczne, utrzymywane i reprodukowane przez dyskursy legitymizujące władzę oraz dominację grup uprzywilejowanych. Poprzez analizę dyskursu dążą oni do uzyskania konkretnej zmiany w obliczu palących problemów społecznych, do których niewątpliwie zalicza się także sytuacja mniejszości romskiej na Węgrzech, liczącej w tym kraju około sześćset tysięcy osób.

Niniejsza rozprawa dotyczy zatem społecznie ważnego zagadnienia, które do tej pory analizowane było głównie przez socjologów. Badań, które dotyczą obrazu Romów w mediach lub w prasie węgierskiej jest natomiast stosunkowo niewiele, co stanowiło dodatkową motywację do podjęcia tego tematu z innej, językoznawczej perspektywy oraz z wykorzystaniem innych metod. Analiza obrazu Romów w dyskursie prasowym w niniejszej pracy została oparta na metodach językoznawstwa korpusowego, takich jak kolokacje oraz konkordancje.

Przegląd zawartości rozprawy

Praca składa się z ośmiu rozdziałów. W pierwszym rozdziale przedstawiono hipotezy dotyczące pochodzenia Romów oraz rezultaty badań językoznawczych, dzięki którym można było ustalić drogę, którą przodkowie Romów przybyli z Indii. Uwagę poświęcono także etymologii etnonimu 'Cyganie'. Drugi rozdział dotyczy kierunków migracji Romów od momentu pojawienia się ich na kontynencie europejskim oraz zarys polityki państw europejskich, regulującej życie Romów od XV w. do II wojny światowej. W trzecim rozdziale zaprezentowano charakterystykę współczesnej społeczności romskiej na Węgrzech, jej status prawny oraz najważniejsze problemy tej ludności z perspektywy socjologicznej.

Czwarty rozdział odnosi się do zaplecza teoretycznego rozprawy. Zawarto w nim podsumowanie językoznawczych, filozoficznych i społecznych koncepcji dyskursu, ich ewolucję oraz główne założenia i kierunki badań w Krytycznej Analizie Dyskursu. W piątym rozdziale przedstawiono najważniejsze techniki językoznawstwa korpusowego jako instrumentarium metodologicznego niniejszej rozprawy, które z powodzeniem wykorzystuje się również w analizie dyskursu. Szósty rozdział stanowi swego rodzaju prelude do właściwego tematu pracy. Obejmuje on podsumowanie dotychczasowych badań dotyczących obrazu węgierskiej mniejszości romskiej w mediach i prasie, oferując

wgląd w najważniejsze ustalenia węgierskich badaczy. W siódmym rozdziale natomiast przedstawiono projekt badania, którego wyniki prezentuje niniejsza rozprawa. Zaprezentowano w nim cele badawcze, wstępne hipotezy, projekt specjalistycznego korpusu węgierskich artykułów prasowych, który stanowił materiał badawczy pracy, oraz dostosowanie wcześniej zaprezentowanych metod do specyfiki języka węgierskiego, na podstawie której zdecydowano między innymi o włączeniu do analizy kolokacji złożzeń zawierających rdzeń 'roma' (Rom, romski) oraz 'cigány' (Cygan, cygański).

Ósmy, ostatni i zarazem najdłuższy rozdział rozprawy poświęcono wynikom analizy kolokacji słów kluczowych 'roma' (Rom, romski) i 'cigány' (Cygan, cygański) w korpusie tekstów prasowych opublikowanych od 1 stycznia do 31 grudnia 2013 r. w trzech węgierskich czasopismach reprezentujących różne orientacje polityczne. Kolokacje, po weryfikacji ich kontekstów, zostały przyporządkowane kręgom tematycznym, w których mniejszość romska zazwyczaj figuruje w węgierskim dyskursie prasowym. Szczególną uwagę poświęcono formowaniu obrazu 'integracji Romów' oraz wyrażeniom synonimicznym w kontekście polityki i edukacji. Ponadto wskazano także na kilka praktyk dyskursywnych stosowanych w węgierskim dyskursie prasowym, które zaprezentowano we fragmentach artykułów. Rozdział ten uwzględnia również analizę kontrastywną złożzeń zawierających rdzeń 'roma' (Rom, romski) i 'cigány' (Cygan, cygański), mającą na celu szczegółowe omówienie różnic w konotacjach obu etnonimów. Ostatni fragment pracy poświęcono zaobserwowanym w korpusie konstrukcjom językowym oraz niektórym zaimkom i przypadkom, których zastosowanie posiadało wykluczający charakter.

Wyniki badań

Analiza kolokacji słów kluczowych 'roma' (Rom, romski) oraz 'cigány' (Cygan, cygański), zawartych w korpusie węgierskich tekstów prasowych z 2013 r., pozwoliła określić najważniejsze kręgi tematyczne, w których mniejszość romska zazwyczaj pojawia się w węgierskim dyskursie prasowym oraz wskazać na kilka wykluczających praktyk dyskursywnych, czyli takich sposobów użycia języka, które stawiają Romów poza obrębem węgierskiej zbiorowości społecznej.

Na podstawie porównania z przeprowadzonymi dotychczas badaniami stwierdzono, iż spektrum tematów dotyczących Romów, podejmowanych w węgierskim

dyskursie prasowym, wydaje się stałe i ograniczone, zmienia się jedynie proporcja kręgów dominujących. Należy jednak zaznaczyć, iż zakres tematyki romskiej w prasie węgierskiej wykracza poza przedstawione przez Teuna van Dijka (2010) najbardziej typowe kręgi odnoszące się do mniejszości etnicznych i imigrantów. Tematy takie jak emigracja i dyskryminacja, które Van Dijk uznał za zazwyczaj pomijane, znajdują miejsce węgierskim dyskursie prasowym, choć nie są dominujące. Ponadto, stwierdzono również duże bogactwo leksykalne języka węgierskiego wyrażające się w wielu kolokacjach słów kluczowych, które niejednokrotnie mogą brzmieć osobliwie dla polskich użytkowników języka ze względu na znacznie mniej rozbudowaną sieć połączeń wyrazowych dotyczących Romów w języku polskim.

Do najważniejszych zagadnień, pojawiających się w kontekście około 60 proc. wszystkich analizowanych kolokacji, należy polityka oraz konflikty interetniczne. Romowie wydają się stanowić temat wart zainteresowania prasy w kontekście decyzji podejmowanych przez rząd oraz programów ogłaszanych na rzecz mniejszości romskiej. Najistotniejszym celem rządu węgierskiego, manifestującym się w wielu kolokacjach, stanowiących łącznie około 15 proc. wszystkich wystąpień w tym kręgu, okazała się integracja Romów. Jej często używanym synonimem jest słowo 'felzárkóztatás' (nadrobienie zaległości), sugerujące, iż integracja ma polegać na wyrównaniu poziomu Romów względem społeczeństwa większościowego. Nie oznacza zatem połączenia dwóch równorzędnych podmiotów, a próbę doświadczenia jednego, stojącego wyżej podmiotu, przez drugi. Problem wykluczenia Romów natomiast był praktycznie nieobecny w tym kręgu tematycznym.

Słowa kluczowe, pojawiające się w kontekście polityki, łączyły się ponadto z takimi wyrazami, jak 'strategia' i 'program', dotycząc wielu rządowych inicjatyw, związanych ze strategią romską, opracowaną w 2012 r. dla wszystkich krajów członkowskich podczas prezydentury Węgier w Unii Europejskiej. W kontekstach wystąpień tych kolokacji zauważono, iż choć działania te prezentowane są w sposób optymistyczny przez polityków, w dyskursie podkreśla się ich nieskuteczność. Istnieje sprzeczność pomiędzy informacjami o olbrzymich, wydawanych na te cele kwotach, pochodzących także z funduszy unijnych, a doniesieniami o niezmiennie złej sytuacji Romów.

W kontekście konfliktów interetnicznych występowało 28,9 proc. badanych kolokacji. Zaskakujące jednak, iż ich przeważająca część prezentowała Romów jako

ofiary konfliktów, ponieważ z dotychczasowych badań wynikało, iż to mniejszość romska stanowi stronę prowokującą. Konteksty, w których to Romowie stanowili stronę wywołującą konflikt, były w 2013 r. stosunkowo nieliczne (temat przestępstw popełnianych przez Romów został jednak zakwalifikowany do osobnego kręgu).

Zmiana ta była wynikiem ogromnego zainteresowania prasy procesem przestępców, którzy w latach 2008–2009 dokonali serii zabójstw oraz napaści na Romów. Sprawa ta znalazła duże odbicie w artykułach, najliczniejszą kolokację w całym korpusie stanowiło złożenie 'romagyilkosságok' (zabójstwa Romów). Interesujące wydaje się, iż temat ten był niezwykle powszechny w prasie do momentu oznajmienia nieprawomocnego wyroku. Sprawcy zostali skazani na dożywocie, jednak prasa węgierska odnosiła się do tego w sposób bardzo zachowawczy i stonowany, dlatego ciężko określić, jaka była recepcja wyroku. Poza tą tematyką, w kręgu tematycznym konfliktów znalazły się także kolokacje mówiące o dyskryminacji Romów, jednak obejmowały zaledwie 5,6 proc. wszystkich kontekstów w tej kategorii tematycznej.

Kolejne kręgi okazały się znacznie mniej liczne. Sytuacja Romów pojawiała się w kontekście 12,2 proc. kolokacji, które dotyczyły między innymi mieszkaniowej, ekonomicznej i zdrowotnej sytuacji tej grupy. Z kontekstów ich wystąpień wynika, iż największym problemem Romów jest bieda, wielodzietność, bezrobocie oraz brak wykształcenia. Trudną sytuację Romów prezentuje się w dyskursie prasowym jako błędne koło, z którego nie można się wyrwać i w którym tkwią wszyscy członkowie społeczności romskiej, podczas gdy badania socjologiczne donoszą, iż rzeczywiście w biedzie żyje połowa ludności romskiej. O ubóstwie na Węgrzech mówi się praktycznie tylko w kontekście mniejszości romskiej, co prowadzi do etniczacji tego problemu.

Jedynie 13 kolokacji związanych było ze społeczną sytuacją mniejszości romskiej i dotyczyło wykluczenia. O jego skali świadczyły natomiast inne kolokacje, w których przydawki 'romski' i 'cygański' określały przeróżne sfery życia społecznego: społeczeństwo, szkoły, przedszkola, części miast, miejscowości, osiedla, dzielnice, sygnalizując znaczne odseparowanie ludności mniejszościowej od większościowej, które wydają się żyć w równoległych, ale dwóch różnych rzeczywistościach.

Zagadnienia bogactwa kultury romskiej oraz działań mających na celu jej propagowanie posiadają stałe miejsce w węgierskim dyskursie prasowym. 11,1 proc. analizowanych kolokacji należało do tego kręgu. Niestety, jest to jedyny krąg dotyczący tematyki romskiej, w którym można spotkać się z pozytywnym obrazowaniem

mniejszości romskiej. Jej kultura przedstawiana jest jako część węgierskiego dziedzictwa narodowego, która jednakże wydaje się jeszcze stosunkowo mało znana. Zauważalny jest również brak doniesień informujących o obyczajowości Romów.

Edukacja natomiast pojawiała się w kontekście 10,5 proc. kolokacji. Do najważniejszych tematów poruszanych w tym kręgu należą problemy romskich uczniów w szkole oraz problem segregacji szkolnej. Obecnie uczniowie romscy stanowią większość w 3000 klasach szkół podstawowych, a do co najmniej 1200 z nich uczęszczają wyłącznie Romowie. Wspólna nauka dzieci romskich i węgierskich nie wydaje się celem politycznym, pomimo faktu, iż właśnie propagowanie kształcenia w heterogenicznych szkołach mogłoby być jednym z wymiarów działań na rzecz integracji, którą oficjalnie rząd węgierski popiera. Podtrzymywanie podziałów na szkoły romskie i węgierskie jest w zasadzie kolejnym środkiem wykluczenia społecznego Romów.

W związku z segregacją szkolną zauważyć można ciekawą praktykę dyskursywną, która poprzez przeniesienie znaczeniowe ma na celu legitymizację wykluczenia. Odseparowanie, oddzielenie, odosobnienie są wyrażeniami synonimicznymi segregacji, natomiast w dyskursie przedstawia się je jako synonim integracji – 'felzárkóztatás', czyli możliwość wyrównania szans oraz nadrobienia zaległości. Reorganizacja edukacji dzieci romskich mogłaby stanowić możliwość prawdziwej i skutecznej integracji oraz przyczynić się do zmniejszenia bezrobocia wśród Romów, jednak przy pomocy dyskursu prasowego w dalszym ciągu propagowany jest segregacyjny sposób kształcenia.

Przestępczość pojawiła się w 6,4 proc. wystąpień analizowanych kolokacji, jednak z uwagi na tendencję dyskursu prasowego do pośredniego wiązania Romów z przestępczością, przeanalizowano również tytuły wszystkich artykułów i odkryto, iż 9,8 proc. z nich posiadało nawiązania do spraw kryminalnych. Stwierdzono, iż w porównaniu do badań z przełomu 2010 i 2011 r. odsetek ten zmalał, gdyż wówczas 29 proc. doniesień dotyczyło przestępstw popełnianych przez Romów. Tak znaczna różnica nie może być interpretowana tylko jako wynik nieuwzględnienia prasy tabloidowej w korpusie, choć zapewne czynnik ten również odegrał w tym pewną rolę. Bardziej prawdopodobne jednak, iż ma to związek z osłabieniem lub mniejszym eksponowaniem w prasie antyromskiej retoryki skrajnie prawicowej partii Jobbik, ponieważ we wcześniejszych latach stwierdzono korelację pomiędzy popularnością dyskursu tej partii a wzrostem doniesień prasowych przedstawiających Romów jako przestępców.

W kręgu 'przestępczość' tematycznym zaobserwowano najmniejsze rozwarstwienie tematyczne. Artykuły donosiły bądź o 'przestępczości cygańskiej' ('cigánybűnözés') jako o zjawisku, pojawiając się głównie w kontekście działalności skrajnie prawicowej partii Jobbik, bądź informowały o procesach romskich przestępców lub nowych zdarzeniach (kradzieżach, morderstwach), w które zamieszani byli Romowie. Większość kolokacji przyporządkowana do tego kręgu tematycznego zawiera człon 'cygański'. 'Przestępczość cygańska' przedstawiana w węgierskim dyskursie prasowym jako faktyczne zjawisko, przeciwko któremu należy walczyć, nie ma, jak to często można było zauważyć w przypadku innych kolokacji, odpowiednika zawierającego przymiotnik 'romski'. Występująca setki razy w korpusie kolokacja 'romagyilkosságok' (zabójstwa Romów) posiadała znacznie mniej powszechny odpowiednik 'cigánygyilkosságok' (zabójstwa Cyganów), jednakże wyrażenie 'przestępczość romska' nie wystąpiło w korpusie. Zestawiając ze sobą te kolokacje, stwierdzono, iż jeśli osoba romskiego pochodzenia pojawia się jako ofiara w węgierskim dyskursie prasowym, z większym prawdopodobieństwem zostanie określona etnonimem Rom, natomiast jeśli pojawi się w kontekście popełnienia przestępstwa, w większości przypadków zostanie nazwana Cyganem. Świadczy to o znacznej różnicy w konotacjach tych etnonimów.

Analiza konkordancji słów kluczowych oraz niektórych kategorii gramatycznych pozwoliła odkryć jedną praktykę dyskursywną legitymizującą wykluczenie oraz kilka językowych środków wykluczania, które okazały się częściej stosowane niż formy inkluzywne. Znacznie powszechniejszą tendencją w węgierskim dyskursie prasowym jest odnoszenie się do relacji pomiędzy większością i mniejszością poprzez podkreślenie nieromskiego charakteru większości, które wyraża się w konstrukcjach typu: 'Romowie i nie Romowie'. Alternatywne i posiadające inkluzywny charakter połączenie 'Romowie i Węgrzy' stosowane jest w marginalnym zakresie. Stwierdzono także, iż słowa kluczowe niezwykle często łączą się z pomkiem 'ellen' ('przeciwko Romom'), natomiast formy inkluzywne 'z Romami' i 'z Cyganami' prawie w ogóle nie wystąpiły w korpusie.

Ponadto, w wielu kontekstach do mniejszości romskiej nawiązuje się używając zaimka osobowego 'oni', będącego wykładnikiem kategoryzacji, świadczącym nie tylko o jednostronności węgierskiego dyskursu prasowego, w którym to grupa większościowa kształtuje obraz mniejszości, ale także o silnym podziale na społeczeństwo większości i mniejszości. Zaobserwowano również znacznie częstsze występowanie zaimka 'oni' w

bierniku. W tej tendencji manifestuje się silne uprzedmiotowienie mniejszości romskiej, która częściej występuje w roli patiens, niż agens.

Romowie nie funkcjonują zatem w węgierskim dyskursie prasowym jako partnerzy inicjatyw. Praktycznie brak kontekstów, w których występowałiby jako jedna ze stron podejmowanych wspólnie z Węgrami działań, co również odzwierciedla duży stopień wykluczenia tej grupy. Po zestawieniu tak bardzo nielicznych wystąpień, w których cokolwiek odbywa się 'razem z Romami', z systematycznie pojawiającymi się doniesieniami o działaniach skierowanych 'przeciwko Romom', można wywnioskować, iż wykluczeniu mniejszości romskiej towarzyszy duża wrogość, która znajduje odzwierciedlenie w węgierskim dyskursie prasowym.

Wykorzystanie narzędzi korpusowych takich jak kolokacje, konkordancje, a także analiza większych fragmentów artykułów, okazały się przydatnymi metodami analizy dyskursu, oferującymi wartościowy wgląd nie tylko w najbardziej aktualny portret mniejszości romskiej w węgierskim dyskursie prasowym, ale także w funkcjonowanie mechanizmów językowych, za pomocą których kształtowany jest obraz Romów. Niniejsza praca skupiła się jedynie na najważniejszych tematach i praktykach dyskursywnych, eksponując aspekt wykluczenia Romów. Kolejny krok w badaniu reprezentacji mniejszości romskiej w prasie mógłby obejmować jakościową analizę poszczególnych wystąpień kolokacji słów kluczowych 'roma' (Rom, romski) i 'cigány'(Cygan, cygański) oraz zbadanie innych, równie ważnych aspektów węgierskiego dyskursu prasowego. Interesujące mogłoby być również porównanie obrazu Romów w dwóch różnych dyskursach prasowych.